

INFORMATIVNO I PERFORMATIVNO U POLUSTRUKTURISANOM INTERVJUU: PRIMER STUDIJE TERITORIJALNOG KAPITALA U SRBIJI²

The Informative and the Performative in Semi- Structured Interviews: The Example of a Study of Territorial Capital in Serbia

APSTRAKT: U radu se preispituje metod polustrukturisanih intervjua kroz primer istraživanja gradova srednje veličine u Srbiji. Analizom transkripata pokazuje se da je saznajni kvalitet dobijenih podataka varirao u zavisnosti od položaja ispitanika u lokalnoj institucionalnoj strukturi, te su intervjui sa predstavnicima političkih i društvenih ustanova poprimali karakter igranja uloge (performativnost) pre nego pružanja obaveštenja o društvenoj stvarnosti i stavovima ispitanika (informativnost). Taj nalaz se dalje situira u kontekst aktuelnih debata u kvalitativnoj metodologiji, koje osvetljavaju složeno preplitanje različitih dimenzija intervjua (kao izvora podataka i kao interaktivne situacije), ali ipak ne prepoznaju u punoj meri problem performativnosti i ne nude konkretna rešenja. Na kraju se ukazuje na neke moguće neželjene epistemološke i političke implikacije nekritičke primene polustrukturisanog intervju shvaćenog na prenaplašeno antipozitivistički način, pogotovo ukoliko se zanemare institucionalni i širi društveni okviri u kojima se istraživanje odvija.

KLJUČNE REČI: polustrukturisani intervju, društvena uloga, performativnost, diskurs, interakcija

ABSTRACT: The paper reexamines the semi-structured interview method on the basis of data collected in a study of medium-sized Serbian towns. The analysis of transcripts shows that the analytic quality of data varied depending on the interviewee's position in the local institutional structure, so that in interviews with

1 ispasic@f.bg.ac.rs

2 Rad je deo projekta Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*, pod pokroviteljstvom MPNTR RS, br. 179035.

representatives of political and social institutions role playing (the performative) prevailed over providing information on social reality and attitudes (the informative). This finding is situated in the context of current debates within qualitative methodology which, while illuminating the complex intertwining of different dimensions of the interview (as source of data and interaction situation), fail to recognize fully the problem of performativity and provide solutions. In the final section some undesired epistemological and political implications are discussed of an uncritical application of the semi-structured interview if conceived in an overly antipositivistic fashion and disregarding the institutional and broader social framework within which the research takes place.

KEY WORDS: semi-structured interview, social role, performativity, discourse, interaction

Polustrukturisani intervju je jedan od najčešće primenjivanih kvalitativnih istraživačkih metoda. Sastoji se od razgovora istraživača (intervjuera) sa odabranim sagovornikom, na unapred najavljene teme, uz pomoć orijentacionog spiska pitanja (tzv. osnova za razgovor, vodič ili protokol) čija se konkretna formulacija i redosled mogu menjati u zavisnosti od odvijanja konverzacije. Ovaj se metod, tako, nalazi između ankete, sa kratkim, obično zatvorenim pitanjima pogodnim za statističku obradu i dubinskog, narativnog intervjuja, koji traje dugo i teče spontano, a tema mu je tek uopšteno određena. Taj „posredujući” karakter čini polustrukturisani intervju pogodnim metodom za ispitivanje veoma širokog spektra empirijskih problema.

Međutim, ne postoji opšta saglasnost kako intervju treba sprovoditi i šta je najbolje činiti s iskustvenom građom koja se tako dobije. Među kvalitativnim istraživačima vode se žive debate oko „analitičkog statusa podataka prikupljenih intervjuom” (Rapley, 2007: 17), a ovaj rad predstavlja pokušaj da se tim debatama doprinese, na osnovu konkretnog primera jednog sociološkog istraživanja iz oblasti sociologije grada. Ispitivaču kako različiti položaji ispitanika³ u okviru lokalne institucionalne strukture i odnosa moći uslovljavaju razlike u onome što oni kažu i kakve posledice taj uticaj ima po prirodu i saznanju vrednost dobijenih podataka, posebno u sklopu tzv. kombinovanih metoda (*mixed methods*), što je bila strategija primenjena u ovom istraživanju.

Teorijska oruđa

U vezi s polustrukturisanim intervjuima, literatura nudi više gledišta. Kako da tretiramo podatke koje smo dobili: kao skup „činjenica” o stavovima i iskustvima ispitanika, ili kao kontingentne i lokalno konstruisane „verzije” stvarnosti (Seale et al. /eds./, 2007: 13)?

3 Kroz čitav rad, izraz „ispitanik” – koji je uobičajeniji u kvantitativnoj paradigmi, ali nije za nju nužno vezan – koristim u značenju „sagovornik u intervjuu, intervjuisana osoba” (eng. *interviewee*), kako bih izbegla ponavljanje nezgrapnog *intervjuisani*.

Dileme se artikulišu na različite načine. Neki razlikuju zasebne analitičke *aspekte* intervjuja: Holstajn i Gubrium (1997) „ono ‘šta’ i ono ‘kako’”, – supstantivni sadržaj i jezičko-interaktivnu formu u kojoj se on javlja; Miler i Glasner (1997) „unutar i izvan” intervjuja; a Nikander (2012: 409) sadržinu i „arhitekturu”. Drugi pristup je da se identifikuju različita poimanja *prirode* samog intervjuja. Dve su glavne tradicije razumevanja: intervju je ili *resurs* (odraz realnosti izvan sebe samog) ili *tema* (realnost za sebe, koju su intervjuisani i intervjuer zajednički konstruisali) (Rapley, 2007: 16; Hammersley, 2008: 102). U drugim formulacijama, intervju se može shvatiti kao „izveštavanje” ili kao „objašnjavanje”;⁴ kao „slika realnosti” ili situirani (kontekstualni) narativ; kao interakcija ili „skladište” materijala (Warren, 2012), dok Hamersli (2008: 91–92) razlikuje četiri načina upotrebe podataka nastalih intervjuom.

Najrazvijenija je Silvermanova (2014: 188–203) tročlana tipologija. Prema *pozitivističkom* shvatanju, intervjuom se dobijaju činjenice o pojavama u stvarnom svetu; preferirana forma je strukturisani intervju, ispitanik se poima kao „posuda” sa građom za koju smo zainteresovani i koju razgovorom iz njega „izvlačimo”. U *naturalističkom* ili *romantičarskom* razumevanju, podaci su autentična iskustva, preferirana forma je polustrukturisani intervju, a istraživanjem se stiče autentičan uvid u subjektivnost ispitanika (percepcije, emocije, iskustva), zbog čega intervjuer teži da uspostavi empatiju i ublaži asimetriju moći. Napokon, prema *konstrukcionističkom* shvatanju, podaci se konstruišu tokom intervjuja, kojim sagovornici skupa grade značenje, te predmet istraživanja postaje upravo to konstruisanje – sam tok interakcije. Dok pozitivizam pretpostavlja postojanje spoljašnje, a naturalizam unutrašnje realnosti, u konstrukcionizmu iskazi ispitanika postaju *oblik govora*, a ispitanik je „lokalno proizvedeni subjekt” (2014: 198). Silvermanovoj podeli pristupa intervjuu ugrubo odgovaraju različite „konstrukcije ispitanika” kod Lare Foli (Foley, 2012): intervjuisani se može zamišljati kao „izveštač”, „učitelj” ili „član”.

Zadržimo se još malo na ovom trećem, najmlađem pristupu – shvatanju intervjuja kao „artefakta, zajedničkog postignuća intervjuera i ispitanika” (Rapley, 2007: 16), budući da je on naizgled najprimereniji za problem performativnosti, koji će biti u središtu pažnje ovoga rada. Pod uticajem konstrukcionizma i teorije diskursa, neke struje u kvalitativnim istraživanjima prestaju da se pitaju šta iz iskustvene građe mogu saznati o društvenim pojavama i okreću se tome da „opišu *procese kojima se te pojave kulturno konstituišu kao to što jesu*” (Hammersley, 2008: 13). Ta „radikalna kritika intervjuja” (2008: 89–100) tvrdi da se ovim metodom ne može saznati ništa o bilo kakvoj nezavisno postojećoj stvarnosti. On je isključivo interakcija između partnera, u kojoj „oba učesnika stvaraju i konstruišu narativne verzije društvenog sveta”, tesno vezane za kontekst, stvorene i prilagođene da odgovore na zahteve baš te konkretne interaktivne situacije (Miller and Glassner, 1997). Time postaje besmisleno nekadašnje metodološko pitanje – „Kako da znamo da li ispitanik govori istinu?”, budući da intervjui

4 Misli se na „objašnjenje” u smislu *account* u etnometodološkoj tradiciji. „Odgovore date u intervjuu ne treba da čujemo naprosto kao tačne ili netačne *izveštaje* o realnosti. Umesto toga, možemo ih tretirati kao *prikazivanje (displays)* perspektiva i moralnih formi koje crpi iz dostupnih kulturnih resursa” (Silverman, 2014: 215).

uopšte i ne pružaju saznanja o bilo čemu izvan sebe samih, te ih treba posmatrati kao specifične „društvene prilike” (*social occasions*) (Hammersley, 2008: 90). Rastvara se i „autentični subjekt” („učitelj”) iz naturalističkog modela: „Kako subjekt nastupa ili kako oslikava stvarnost u datom intervjuu manje govori o tome kakav on ili realnost zaista ‘jesu’ (...), a više o tome kako ispitanik razvija jednu formu subjektivnosti ili predstavlja stvarnost spram lokalnog diskurzivnog konteksta intervjua” (Cruickshank, 2012: 45–46).

U svojoj ekstremnoj verziji, ovo razumevanje intervjua podrazumeva radikalno preinačenje same koncepcije naučnog rada i prihvatljivo je jedino za one koji su na to spremni. Ipak, diskurzivno-konstrukcionistička kritika klasičnih intervjua donela je i neke važne pouke. Pozitivistički pristup uzima u obzir isključivo referencijalnu funkciju jezika, „ignorišući sve ono što dvoje sagovornika mogu ‘činiti’ pomoću reči” (Silverman, 2014: 193). Ne može se poreći da su intervjui „inherentno interaktivni događaji”, koji se, osim svoje zvanične teme, uvek tiču i „osobe koja samu sebe proizvodi kao ‘adekvatnog učesnika’, kao ‘poseban tip osobe u odnosu na tu posebnu temu’” (Rapley, 2007: 16). Intervju jeste donekle izolovana situacija, u kojoj se obe strane saglasno uključuju u određenu komunikativnu formu, a podaci tako dobijeni neminovno odražavaju i pojave koje su tema razgovora i kontekst samog intervjua, te je zadatak analize da u materijalu raspozna šta proističe iz jednog, a šta iz drugog (Cruickshank, 2012: 43).

Postoje i druge varijante tog, nazovimo, „srednjeg puta”. Voren, tako, podseća da intervjui svakako jesu društvene interakcije, ali su i svojevrsna „skladišta” sa sadržajem relevantnim za temu istraživanja, te je suština shvatiti odnos između to dvoje (Warren, 2012: 130). Holstajn i Gubrium (1997) to detaljnije razrađuju, u svom konceptu „aktivnog intervjua”, po kojem je svaki intervju svojevrsna „interpersonalna drama s fabulom koja se razvija”, u kojoj – možda posebno važno za temu ovog rada – „društveni milje u kojem se komunikacija odigrava modifikuje ne samo ono što se ispitanik usuđuje da kaže nego čak i ono što misli da bira da kaže” (Holstein and Gubrium, 1997: 120). Međutim, značenja se ne stvaraju na licu mesta, ni iz čega: ona odražavaju i relativno trajne interpretativne uslove (biografske okolnosti, temu istraživanja, važeće kulturne modele koji učesnike upućuju kako da temama pristupe), tako da „značenja nisu ni unapred utvrđena, niti apsolutno jedinstvena” (1997: 121). Ranije je navedeno da ova dvojica autora dele verbalni materijal intervjua na „šta” i „kako”: prvi, supstantivni aspekt govori o subjektivnim iskustvima i mišljenjima; drugi, formalni, tiče se *načina* na koji se govorenje obavlja. Oboje je važno, a analiza treba da se usredsredi na njihovu „dinamičnu međupovezanost” (1997: 127).⁵

No, ovo je lakše reći nego učiniti i, kao što će se pokazati u narednom odeljku, metodološke rasprave nas ipak na kraju ostavljaju bez jasnih uputstava kako da „dinamičnu međupovezanost” dosledno analiziramo u realnim iskustvenim podacima.

5 „Odgovori i komentari ispitanika ne uzimaju se kao izveštaji o stvarnosti koji potiču iz nekog fiksiranog rezervoara. Naprotiv, dok ih analiziramo posmatramo kako se, u saradnji s intervjuerom, u njima konstruišu aspekti stvarnosti. (...) [Međutim,] analitički cilj nije samo opisati situiranu proizvodnju verbalnog materijala već i utvrditi kako se to što je rečeno odnosi prema iskustvima i životima koji su predmet proučavanja” (Holstein and Gubrium, 1997: 127).

Istraživanje i podaci

Kao polazište za metodološku analizu u ovome radu poslužile su podaci prikupljeni u okviru projekta *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Cilj projekta bio je identifikovati i vrednovati tzv. „meke“ dimenzije teritorijalnog kapitala, odnosno, razvojne potencijale i prepreke, onako kako ih vide lokalni akteri. Posebna pažnja poklonjena je pitanjima identiteta, informisanosti, posvećenosti i percepcije međusobnih odnosa različitih aktera (Petrović, 2014a: 7).

Podaci su prikupljeni terenskim radom koji se odvijao od 2013. do 2015. godine, u osam gradova srednje veličine u Srbiji: Kragujevcu, Šapcu, Užicu, Novom Pazaru, Somboru, Zrenjaninu, Leskovcu i Zaječaru. Kombinovani su kvantitativni i kvalitativni metodi: anketa na uzorcima reprezentativnim za stanovništvo odabranih gradova, polustrukturisani intervju sa značajnim lokalnim akterima, a u jednom segmentu projekta i analiza sadržaja zvaničnih dokumenata i internetskih stranica. Tematske oblasti koje su ispitivane kvantitativnim i kvalitativnim putem dobrim delom su se preklapale, što je omogućilo poređenja u više pravaca.

Predmet interesovanja u ovome radu jesu podaci dobijeni putem intervjuu. U svakom gradu urađeno ih je po petnaestak (najmanje 12, najviše 17), ukupno 117. Sagovornici su birani u različitim društvenim sferama (političko-administrativnoj, kulturnoj, privrednoj, socijalnoj), na pozicijama izvesne moći odlučivanja i ukoliko su učestvovali u razvojnim projektima. Uslovno govoreći, u pitanju su pripadnici lokalne elite. Tu su se ubrajali predstavnici lokalne samouprave, gradskih kulturnih i socijalnih ustanova, privrednih komora, kao i privatni preduzetnici i ljudi iz civilnog sektora. Intervjui su transkribovani i ti transkripti čine neposredan empirijski materijal za sve analize koje slede.

Iz projekta je do sada objavljeno više radova u kojima se koriste podaci iz intervjuu, na teme kao što su: identitet i vezanost stanovnika za grad (Backović i Spasić, 2014; 2016; Spasić i Backović, 2017); razvojni kapaciteti, kvalitet upravljanja, saradnja (Petrović, 2014b; Petrović /ur./, 2014); strategije i percepcije urbanog razvoja (Petrović i Toković, 2016; Backović, 2018); samopredstavljanje i brendiranje gradova (Petrović i Toković, 2018); urbana infrastruktura (Mirkov, 2018).⁶ Pri tome, nacrtom istraživanja nije bilo predviđeno da se sprovodi detaljna diskurzivna analiza transkripata. Namena kvalitativnih podataka

6 Osnova za razgovor bila je podeljena u dva dela – o karakteristikama lokalne sredine i o razvojnim projektima. Za analizu u ovom radu značajan je prvi deo, u kojem su, osim o regionalizaciji i lokalnim investicijama, bila sledeća pitanja: 1) Koliko ste vi vezani za svoj grad? 2) Da li u njemu možete da ostvarite svoje važne ciljeve? Da li biste više voleli da živite u nekom drugom gradu? 3) Po čemu je Vaš grad poznat? Koji mu je simbol? Da li su ljudi po nečemu poznati? 4) Da li između Vašeg i nekog drugog grada u Srbiji postoji konkurencija? Saradnja? 5) Kako biste ocenili uspešnost Vašeg grada, u odnosu na druge gradove u Srbiji? 6) Da li se nešto promenilo u poslednjih pet godina što je doprinelo poboljšanju kvaliteta života? 7) Koji problemi u gradu Vas najviše zabrinjavaju? 8) U čemu vidite najveće potencijale razvoja grada? Gde su najveće prepreke za njihovo ostvarivanje? 9) Kako vidite

bila je da posluže kao manje-više direktan izvor saznanja o lokalnoj sredini i njenom teritorijalnom kapitalu. Na taj su način –nazvaću ga *informativnim* – oni i korišćeni u dosadašnjim publikacijama. Intervjui su tu uzimani pre svega kao dopuna, razrada ili „bogatija verzija” kvantitativnih podataka, ili da bi se perspektiva „elite” (intervjui) uporedila sa perspektivom običnih građana (anketa).

Drugim rečima, nije se polazilo od toga da je intervjuu takođe jedna interaktivna situacija, u koju učesnici ulaze iz različitih zaleđa, s različitim identitetima, ciljevima i definicijama onoga što se događa – da i ispitanik, baš kao ispitivač, „donosi na sto sopstvene interese, agendu i biografiju” (Warren, 2012: 133). Taj ugao posmatranja se nametnuo naknadno, tokom analize podataka o identitetu grada. Uočeno je da se intervjui znatno razlikuju među sobom u zavisnosti od društveno-institucionalnog položaja učesnika. Te razlike se javljaju kako u sadržaju, tako i u opštem tonu intervjuu: dok su neki izrazito kritički intonirani, drugi ne sadrže nijednu negativnu ocenu; jedni odišu optimizmom, drugi su (iz istog grada) deprimirani; neki ispitanici daju promišljene, obrazložene odgovore, a neki drugi nižu oveštale fraze; ima ih verbalno veoma artikulisanih, a ima i nemuštih; i tako dalje.

Jedan deo tih razlika duguje se, bez sumnje, ličnim osobinama ispitanika. No, to ne može biti cela priča, jer varijacije nisu nasumično raspoređene kroz čitav uzorak, što bi podrazumevalo da svih tipova odgovora ima otprilike u jednakim srazmerama u svim grupama intervjuisanih. To, međutim, nije slučaj. Pojedine osobine „teksta” intervjuu – ono što je rečeno i kako je rečeno – koncentrišu se u određenim kategorijama, a neke druge osobine u drugima. Ipak, treba odmah reći, ovde nije reč o determinističkoj vezi – u kojoj bismo prema poziciji ispitanika mogli sa sigurnošću da predvidimo kako će on/a odgovarati na pitanja – ali tendencije su očite.

Kao osnovna opozicija tu se javlja suprotnost između, grubo govoreći, „vladinih” (V) i „nevladinih” ispitanika (NV). Na toj osnovi može se uspostaviti provizorna tipologija ispitanika prema njihovom institucionalnom položaju. Na jednom kraju bi bili „čisti” V učesnici (označiću ih kao V1: predstavnici lokalne samouprave, pogotovo njenog političkog dela, to jest, članovi gradske vlade i drugi naimenovani funkcioneri). Zatim, tu su predstavnici lokalnih ustanova kojima manje-više neposredno upravlja grad (V2): muzeja, pozorišta, turističkih organizacija, centara za socijalni rad. Za njima slede ispitanici čije je položaje najcelishodnije označiti kao „hibridne” (H) – formalno su autonomni u odnosu na političku strukturu, ali faktički, s obzirom na način organizacije javnog života, tokove finansiranja i realne procese odlučivanja, od nje zavise – bilo na lokalnom, regionalnom ili centralnom nivou: privredne komore, biznis inkubacioni i start-up centri i slično. Najzad, na drugom kraju spektra nalaze se „čisti” nevladini (NV) ispitanici – predstavnici građanskih udruženja i privatni preduzetnici.

ulogu stručnjaka u razvoju grada? Postoje li prepreke njihovom većem angažovanju? 10)
Koga vidite kao najodgovornijeg za razvoj grada?

Anticipirajući rezultate koji će biti detaljnije prikazani u nastavku, za pripadnike lokalne „vladine” elite intervju je u prvom redu bio još jedna prilika da odigraju svoju institucionalnu ulogu: oni su svojim verbalnim ponašanjem „pokazivali” da su to što jesu – članovi gradske vlade, šefovi sektora, stručni saradnici, sekretari i tako dalje. A naročito: učesće u intervjuu bilo je čin potvrđivanja političke podobnosti i lojalnosti hijerarhiji od koje (osećaju da) zavise. Ovaj aspekt intervjuja može se nazvati *performativnim*.

Diskurzivne strategije

Najpre ću prikazati najupadljivija obeležja, nazovimo ga tako, „funkcionerskog” govora, na sadržinskom i formalnom planu, dok će nijanse i izuzeci koji uslođavaju sliku biti razmotreni kasnije.

Što se *sadržinskog* aspekta tiče, tu je najindikativnije kako su ispitanici ocenjivali lokalnu situaciju, čemu je posvećen prvi segment intervjuja. Stanje u gradu se, načelno govoreći, može prikazati u isključiva o vedrim tonovima, što je slika koju možemo nazvati „med i mleko”. Druga mogućnost je da ta slika sadrži i zapažanja o negativnim pojavama, koje se, opet, mogu predstaviti a) kao nešto uopšteno i objektivno – rezultat spoljašnjih sila i procesa na koje grad malo ili nimalo utiče („stanje je loše”), ili b) lokalizovano, konkretizovano, pa i personalizovano – kao posledica delovanja određenih aktera koji za to nose odgovornost („gradska vlast radi loše”). Među tim opcijama, V i H ispitanici, kao grupacija, pokazuju sledeće tendencije:⁷

- Skloni su pozitivnom prikazivanju stanja u gradu, nabrajaju uglavnom dobre stvari, napredak, poboljšanja, rešavanje problema. Slika „med i mleko” se može naći samo u ovoj grupi (premda je i tu manjinska). Na primer, osoba iz PR službe jednog od najsiromašnijih i najbeperspektivnijih gradova u Srbiji, čije stanje svi NV, a i nekoliko V učesnika oslikavaju najcrnijim bojama, daje, baš kao što joj funkcija kaže, sledeći opis: „Pa mislim da Leskovic poslednjih godina kreće krupnim koracima napred. Vide se veliki pomaci. Bio je period stagnacije, a sad poslednjih godinu, dve, malo mu se vraća taj stari sjaj i stari izgled” (LE13).
- Kada se loše stvari primećuju, one su najčešće objektivizovane: odgovornost za nepovoljnu situaciju i slabe perspektive kvalitetnog življenja u datom gradu pripisuje se apstraktnim makro-instancama (siromaštvo, nedostatak sredstava, svetska ekonomska kriza, „sistem”) i/ili se pomera „naviše”, na centralnu vlast (vlada, država, republika, Beograd). Osim u sasvim malom broju slučajeva, uzroci se ne vide na strani lokalne samouprave, njenih kadrova i službi, odluka koje donosi.

7 U ilustracijama koje slede, navodi iz iskaza ispitanika biće označeni šifrom koja je intervjuu dodeljena u okviru projekta (celokupna građa pohranjena je u Institutu za sociološka istraživanja). U kraćim citatima, pitanja intervjuera biće od iskaza intervjuisanog odvojena uglastim zagradama, a u dužim, dijaloški formatiranim navodima biće i grafički razdvojena P(itanja) i O(dgovori).

U ovoj tački se može govoriti o kategoriji V ispitanika zajedno, jer nema mnogo razlike među njenim frakcijama (V1 i V2), dok se H ispitanici pridružuju – štaviše, ponekad su i skloniji naglašeno pozitivnim opisima. Oštar kontrast tu pružaju intervjui (velike većine) NV ispitanika, koji su upravo prema lokalnoj vlasti najkritičniji i jasno joj dodeljuju najveći deo odgovornosti za ono što se dešava, pogotovo rđavo.

- Dodatna taktika je uporno insistiranje na svom području delovanja i nabranjanju rezultata koji su u njemu postignuti, uz primetan trud da se svako pitanje intervjuera tako protumači. Jedna forma je hvalisanje uspesima – ona je posebno karakteristična za predstavnike lokalnih ustanova kulture i turizma – a druga kada ispitanici vidno nastoje da se ograniče na svoju oblast i nerado govore o bilo čemu drugom. Tako, funkcioner jednog lokalnog odseka za zaštitu životne sredine (ZA10) kompulzivno započinje gotovo svaki odgovor na isti način: „Pa, eto na primer u oblasti zaštite životne sredine...”. Dvoje ispitanika iz različitih gradova (KG5, SO12) uspevaju da pronađu relevantnost svoje oblasti, socijalne zaštite, po bezmalo svaku temu koju intervjuer pokreće.

Formalni aspekt odnosi se na diskurzivne postupke koji se učestalo javljaju kod V (i H) ispitanika. Oni se mogu sagledati kao način izlazenja na kraj sa protivrečnim zahtevima kojima su ispitanici bili izloženi: odgovoriti intervjueru (ispuniti obavezu koja je preuzeta pristankom na učešće u istraživanju), a pri tom nigde ne „pogrešiti”. Zajednička pragmatička svrha je *izbegavanje*: izbegavanje neprijatnih tema, izbegavanje da se priznaju problemi, izbegavanje izjašnjavanja, izbegavanje mogućih (kako oni to vide) „zamki” zbog kojih bi posle „imali problema”. Među postupcima se mogu navesti:

- mnoštvo opštih mesta, trivijalnosti, medijski-politički popularizovanih slogana, praznih iskaza koji ništa ne rizikuju: *Ostvareni projekti su izuzetno dobro odgovorili na lokalne potrebe, Značaj investicija je veliki, Ima problema ali svi se trudimo da damo najbolje od sebe, Moramo da se prilagodimo novom vremenu, Potrebna su nam nova saznanja, Evropske integracije su za naše društvo veoma značajne, Saradnja među sektorima je bila odlična, Ono što grad radi jeste stalno poboljšanje uslova života za naše građane, Regionalizacija je u pravom smislu reči jedna nova šansa, Naš grad je krenuo putem razvoja...*
- blagoglagoljivost, ponavljanje, poplava reči nauštrb sadržaja;
- maglovitost, zamučivanje, zaobilazanje, indirektnost: umesto da se odgovori na pitanje, nižu se reči koje nemaju veze s temom, ili koje u suštini ne znače ništa. Na primer: „[Da li i šta se u Zrenjaninu promenilo u poslednjih pet godina, a što je prema vama doprinelo poboljšanju kvaliteta života?] Pa ništa se meni u Zrenjaninu nije nešto drastično promenilo, a da je povećan kvalitet života. Nešto što bi onako udarilo pečat. Sve se to normalno, mislim normalno... Možda to neko smatra da nije normalno, a možda i nije. Nemam pojma. Sve zavisi... Ali život teče, tako da nemaš ti tu sad neke efekte, da je to nešto tako baš, tako da

ne mogu da ti odgovorim na to pitanje” (ZR6, rukovodilac u državnom preduzeću).

- nemuštosť, neartikulisanosť: rećenice koje se započnu a ne završe; rećenice koje ne slede jedna iz druge ili jedna drugoj protivreće; nerazumevanje pitanja – istinsko ili hinjeno, teško je reći (*Kako? Šta? Možete da ponovite? Šta hoćeš da kažeš?* ili, ponavljanje celog pitanja, da se popuni prazan hod);
- poštapalice i ograde, u svrhu dobijanja na vremenu i/ili distanciranja: *pa, ovaj, znate, je li, ehm, ne bih, taj neki, ti neki*. Posebno je interesantna funkcija ove poslednje zamenice, a kako njena preterana upotreba služi izvrđavanju može se videti iz sledećeg primera:

Ta negde mreža je jako bitna za rad i za neku održivosť... Mislim da treba da postoji neka, treba razmišljati o nekoj strategiji i praviti neki plan nekog kulturnog razvoja grada, i u tom smislu postaviti i definisati možda neke politike i neka pravila kako grad treba da izgleda i noću i gde i kakva vrsta muzike treba i može da se pušta. Mislim, ipak je ovo grad i mi treba da šaljemo neku određenu sliku i neke određene poruke nekim mladim ljudima i deci... negde kroz tu jednu širu participaciju, doneti neku zajedničku strategiju, koji su ti neki pravci razvoja... (KG10, hibridna privredna ustanova)

- uzdržanosť, rezervisanosť, štedljivosť na rećima: nespremnosť da se upušta u dublje promišljanje i elaborira; šturi odgovori, intervjuer je prinuđen da ih „cedi”.

Sažeto, strategije izbegavanja se mogu razvrstati na tri opcije: otvoreno izbegavanje (najređe) „premalo reći” i „previše reći”. Sledeći primer otvorenog izbegavanja predstavlja izuzetak svojom eksplicitnosću:

- P: Kako biste ocenili uspešnosť Zaječara u odnosu na druge gradove u Srbiji?
- O (smeh): Jel mora da odgovorim? Pa ja nisam, znaći, trenutno stanje je ovako kakvo je, ne znam, više bih politički odgovorila što ne bih sad htela. Tako da... Situacija u Zaječaru je specifićna, to je moje mišljenje i smatram da su drugi gradovi u regionu uspešniji što se razvoja tiće. (...)
- P: U čemu vidite najveće prepreke da se realizuju potencijali o kojima ste pričali?
- O: Pa u političkoj situaciji.
- P: U Zaječaru ili u Srbiji?
- O: Konkretno za Zaječar da, što se tiće Srbije, ne znam, kažem ne bih da odgovaram na neka pitanja na koja bih politički odgovorila. (ZA8, gradska uprava, stručnjak)⁸

8 Ista ispitanica je izuzetak i po tome što je nastavila da govori pošto je diktafon iskljućen, i to sasvim drugaćije nego u „zvanićnom” delu razgovora. To znamo iz beleške intervjuera, ali ne saznajemo detalje o tom *off the record* iskazu, jer to nije bilo predviđeno terenskim uputstvima.

Dok je opciju „premalno reći”, po prirodi stvari, teško ilustrovati citatima, evo primera za strategiju „previše reći”, koji sadrži sve moguće jezičke instrumente odugovlačenja, zaobilaženja i prikriivanja uz pomoć verbalne bujice:

[Kako biste ocenili život u gradu danas, u odnosu na period od pre pet godina?] Pa vidite ovaj, ako kažemo teže se živi, znate, svaki razvoj, ono, o čemu stalno govorim, ima te neke svoje... Možda su nam sada i zahtevi na višem nivou (...) Znači i zahtevi su viši i onda možda ako bi rekli, ne znam, teže se živi, prosto (...) Smatram da Kragujevac prosto ima tu uzlaznu liniju u nekom svom razvoju, da nema stagnacije, to je i neka statistika, jel' te, pokazuje i po broju nezaposlenih i po otvaranju novih radnih mesta i po nekim programima i po događajima, eto, otvaraju se novi fakulteti. Znači, ne možete vi otvarati recimo fakultet a da prosto grad stagnira i da nema potreba za tako nečim. I fakulteti uglavnom, evo ako pogledate sada recimo smatram da i tu jedno od, opet neko moje opet kažem, subjektivno mišljenje, obično kada se završi upisni rok na fakultete uđem i pogledam, iako mene konkretno ne dotiče jer moje dete je, znači, koliko je to upisanih studenata, da li je nešto više u odnosu na prošlu godinu, da li znači u Kragujevac dolaze ljudi ili idu direkt Beograda i zaobiđu Kragujevac, znate. I to pokazuje da, da je to neki grad koji zavređuje da dođu deca tu da studiraju, da uče... (KG6, funkcioner jednog od odeljenja gradske uprave)

Jedna tema se pokazala posebno pogodnom da se pokažu mehanizmi „performativnog” odgovaranja: mesto i uloga stručnjaka u lokalnoj sredini. Dok su NV učesnici izrazito kritični prema partijskom zapošljavanju, ignorisanju stručnosti i promovisanju nesposobnih a podobnih na važne položaje, V i H nastoje da tu situaciju zataškaju. Ili izričito negiraju da bilo kakve prepreke postoje, hvaleći kadrovsku politiku lokalne vlasti; ili pokušavaju da izbegnu temu, krijući se iza načelnih konstatacija; ili stidljivo priznaju da „nije idealno, ali...”, pazeći da nikakvu konkretnu zamerku ne iznesu. (Nađe se i u V grupi ispitanika koji su veoma oštro govorili povodom ovog pitanja, ali oni predstavljaju malu manjinu.) Primer očajničkog izbegavanja, a da se istovremeno zvuči kao da se ima mišljenje:

- P: A kako vidite ulogu stručnjaka u razvoju Leskovca?
- O: Pa, bez stručnjaka, znači, nema razvoja grada. Znači, treba, znači, mi, konsultovati stručnjake, pre svega, stručnjake konsultovati i da oni naprave praktično, znači, stručnjaci, naprave jednu reviziju i da, na osnovu svih relevantnih podataka, sami stručnjaci urade jednu strategiju, po njima, u kojim domenima treba grad... Mislim da razvoj, razvoj, ne samo Leskovca, nego i ostalih gradova, treba prepustiti stručnjacima.
- P: A, da li mislite da danas stručni ljudi učestvuju u razvoju Leskovca?
- O: Pa, učestvuju, al' ne u tolikom obimu. (...)
- P: Mislite da postoje prepreke u angažovanju stručnjaka?

- O: Postoje, znači, treba angažovati više ljudi...
- P: A, koje su to prepreke?
- O: Pa, koje prepreke... Mislim da je manja angažovanost stručnjaka, recimo. (LE11, jedno od odeljenja gradske uprave)

Nadalje, primer eksplicitnog poricanja (dok NV ispitanici u istom gradu imaju tačno suprotno mišljenje):

Generalno gledano, mi nemamo taj problem u Užicu. Znači, u smislu da niko struku ne pita ni za šta. Naravno da je pita. (UE3, gradska vlada)

Poricanje se može razblažiti verbalnim zamučivanjem, ne bi li se ostavio bolji utisak (da se nešto zna o temi i da se iznosi lični uvid):

Ja mislim da ima dovoljan broj stručnjaka. (...) Pazite, uvek vi možete da dovedete i nekog sa strane (...) ali mislim da grad ipak ima dovoljno kadrova da iznesu sve te tekuće probleme i da donesu način da se ti problemi reše. [Da li ima prepreka?] Mislim da tu ne postoji. (...) Nije uvek bilo tako, ali čini mi se, poslednjih par godina da se nešto promenilo i da baš ti mladi kadrovi... neke nove ideje koje oni donose, vremena se menjaju, načini razmišljanja i tako dalje. (KG8, hibridna privredna ustanova)

U nekim slučajevima možemo gotovo opipljivo osetiti ispitanikovu uzdržanost:

Pa, eto, to je manje moje pitanje, ali mislim da ima dovoljno stručnih ljudi i dovoljno ambicioznih ljudi, ali zavisi od mogućnosti da realizuju svoje programe. [A da li mislite da postoje neke prepreke u zapošljavanju stručnjaka?] Ne znam. (Novi Pazar – NP10, hibridna privredna organizacija)

A nekada se ne kaže baš ništa:

Mislim da bez učešća stručnih ljudi u svim segmentima i oblastima razvoja našeg grada nećemo ništa uraditi. Jako je bitna i važna uloga. Jeste, znači, uposliti prave ljude iz, znači, pravih oblasti na pravim mestima. (...) Postoje svugde prepreke. Mislim da je jedna od najvećih prepreka činjenica da je dosta ljudi otišlo iz grada. To je broj jedan. A pod broj dva, ovaj, jednostavno ne znam da li su pravi ljudi uvek na pravom mestu. To jeste činjenica. Mislim da se ka tome sve više nagnje, da stručnost (...) da stručnost treba da bude ispred svega. (ZR5, hibridna privredna ustanova)

Sve što je do sada prikazano ticalo se situacije u gradu, poteza i postignuća lokalne vlasti, dakle, nečega u čemu V (i posredno H) ispitanici i sami učestvuju. Stoga se moglo i očekivati da će o tome težiti da govore pozitivno. Međutim, razlike u iskazima su se javljale i povodom drugih, naizgled sasvim bezazlenih tema, kao što je identitet grada. One su možda još i indikativnije, upravo zato što nemaju vidljive veze s političkim pozicioniranjima i odanostima, pa

iskazati sopstveno mišljenje ne može biti ni na koji način „opasno”. Dakle, ako ispitanik i tu odgovara nabacanim floskulama koje prijatno zvuče, to je dosta dobar pokazatelj da je čitav intervju shvaćen „performativno”: gledam da se izvučem, da ostavim utisak a da ne kažem ništa, da ispunim zadatak a nigde se ne okliznem...

I, zaista, zapažamo da na „identitetska” pitanja ispitanici-funkcioneri u nekim gradovima – za razliku od onih iz NV grupe, koji su tu najčešće opširni, konkretni i prilično emotivni (v. Spasić i Backović, 2017) – umeju da odgovore nezainteresovano, rutinskim frazama, da posebnost grada opišu plitko i marketinški, a lokalnom življu pripisuju neki od „praznih” atributa, odnosno osobina koje nikoga neće naljutiti a teško ih je dokazati, kao što je „gostoljubivost”:

Zaječarci su poznati kao dobri domaćini, kao ljudi koji su pristupačni i otvorenog srca. Gostoljubivi pre svega, vole da se druže, pomalo boemi, verovatno, i u nekom lepšem svetlu... (ZA1, regionalna agencija za razvoj)⁹

U Leskovcu su bili posebno skloni fraziranju:

Leskovčani se, sad... Tradicionalno su dobri domaćini. Leskovčani su, onako, skromni ljudi, sad, neka njihova lična osobina, da su pomalo i inadžije, ovako, ali otvoreni i gostoljubivi za ljude koji dolaze sa strane. Leskovčani su uspešni kad odu u svet, tako da neki trag ostave i u nauci ili, ne znam, dobri su lekari, i tako... (LE12, agencija za lokalni ekonomski razvoj)¹⁰

[Kao simbol grada izdvojio bih] upravo ljude. Duh, koji je najznačajniji resurs ovoga grada. Jer taj duh koji postoji čak i kad je teško, kod običnog čoveka se to ne vidi. To je nešto što se prenosi generacijski. Prenosi se s kolena na koleno, ne kao neko, neko, neka... neko nasleđe, već nešto kao unutrašnje što imamo u sebi. (LE4, kulturni centar)

Raspričana banalnost u zrenjaninskoj verziji:

Pa, simbol Zrenjanina... U stvari postoji više simbola, neovisno da li se radi o tradiciji ili o privredi, ili eventualno o kulturi, sportu. Prema tome, ova destinacija od duge tradicije, arhitektonskog pristupa, objekata koji su izgrađeni, i crkve i hramovi, građevinski objekti i tako dalje, do okruženja i Carske bare i kaštela Ečke... Prema tome, Zrenjanin slovi za grad koji ima dosta prepoznatljiv ugled. (ZR8, regionalna privredna komora)

9 Da je „gostoljubivost” ovde doista prazan atribut potvrđuju nam rezultati ankete sa žiteljima istih gradova. Tako u Zaječaru samo 7,8% anketiranih navodi „gostoljubivost” kao osobinu po kojoj su Zaječarci poznati, i to spada među najniže postotke za ovu osobinu. Ili: osobina „veseli, duhoviti” dobija 3,3% (Backović i Spasić, 2017: 155). Na drugoj strani, Zaječar je, zajedno s Leskovcem i Zrenjaninom, grad u kojem anketirani najčešće biraju različite negativne osobine kao karakteristike lokalnog stanovništva (2017: 101–102).

10 Kako li se to biva u isto vreme skroman, ali i dobar domaćin; inadžija, ali i otvoren?

Uloge i verbalno ponašanje

Iz svega navedenog možemo zaključiti da kod (mnogih) V i H ispitanika naglašena performativnost zasenjuje, pa čak i „guta” informativni sadržaj odgovora. Ti ispitanici kao da poručuju: „Ja sam moja uloga, slušaj me ko sam a ne šta govorim! „Ali, kao što je već rečeno, nema apsolutne homogenosti unutar kategorija. Uvek se pronalazio poneki promišljen i kritičan V ispitanik, kao i NV koji se pokriva praznoslovljem. Tonalitet iskaza se ne raspoređuje linearno duž kontinuumu tipova ispitanika – gde bi na jednom kraju bili „najnekritičniji” (ili „najperformativniji”) V1,a na drugom „najkritičniji” NV, sa V2 i H smeštenim između. Podgrupe u okviru „vladine” grupe (V1 i V2), iako se razlikuju – ponajviše po tome što predstavnici kulturnih i socijalnih ustanova veoma vole da ističu postignuća u svojoj oblasti – ne razlikuju se uvek u istom „smeru”. Nadalje, stručni saradnici u organima lokalne vlasti i administracije, koji bi trebalo da budu deo birokratskog državnog aparata u veberovskom smislu, dakle oni koji obezbeđuju funkcionalnost, stručnost i kontinuitet državne uprave bez obzira na političke smene, ne razlikuju se sistematski od politički naimenovanih funkcionera, koji na položaje dolaze i odlaze s izborima; stoga stručnjake nije ni bilo moguće izdvojiti kao zasebnu podgrupu. Iz toga bi se moglo zaključiti da u Srbiji, sistemski gledano, nema velike razlike između politički postavljenih i stručnih kadrova, jer i ovi drugi mogu biti (tačnije: često jesu) veoma politički zavisni.

Odsustvo uniformnosti u verbalnom nastupu funkcionera u ukupnom uzorku vodi ka drugom zaključku, naime, da je srazmeru informativnog i performativnog u datom intervjuu teško sagledati bez dobrog poznavanja lokalne političke situacije. Nije slučajno što se u navođenim primerima neki gradovi pojavljuju češće od drugih. Konkretna „raspodela” odnošenja prema intervjuu kod različitih tipova sagovornika bila je u svakom gradu specifična.

Sumarno i šematski, to izgleda ovako. Opisi tipa „med i mleko” najučestaliji su u Kragujevcu, Somboru i Šapcu. Pri tome, u Kragujevcu gotovo isključivo pozitivna slika grada koja se nudi u V i H intervjuima stoji nasuprot iskazima NV učesnika. Za kragujevačke funkcionere, ako i ima nešto loše u gradu, uvek je „centrala” ta koja je kriva; u celom gradskom uzorku jedan jedini, H ispitanik ima poneku reč kritike na račun lokalne vlasti, dok svi NV ispitanici upravo na tu adresu upućuju svoje primedbe. Istovremeno, za V i H kragujevačke sagovornike karakteristično je da su rečiti i odrešiti, i ne deluju preplašeno.

U Šapcu je, naprotiv, raskorak među kategorijama ispitanika (V+H na jednoj strani, NV na drugoj) najmanji: relativno pozitivna i optimistična slika je zajednička. Po tome Šabac predstavlja upadljiv izuzetak među svim ispitivanim gradovima.¹¹ Blaga razlika postoji jedino na „pitanju stručnjaka”, pri čemu i NV ispitanici, kada su kritični, političko kadriranje opisuju kao boljku čitave Srbije i priznaju da je u Šapcu ona relativno manje izražena.

11 Svakako nije nebitan podatak da je u vreme ispitivanja (2013), kao i u vreme pisanja ovog rada (kraj 2019), Šabac bio jedan od veoma malog broja gradova kojima ne upravlja neka od stranaka iz vladajuće koalicije na republičkom nivou.

U Novom Pazaru ocene su takođe dosta ujednačene, ali zato što se stanje u gradu zajednički vidi kao loše – razlike postoje samo u intenzitetu tih tamnih tonova – a i zato što su V i H ispitanici netipično kritični i „realistični”.¹²

Užice je izuzetak na drugi način. Tu se ispitanici velikom većinom izražavaju jasno i elokventno, iznose čvrste, argumentovane stavove i ne ostavljaju utisak da se ustežu oko bilo koje teme. (Posebno je neobično, i jedinstveno među svim ispitivanim gradovima, što su ovde NV ispitanici verbalno nespretniji od V i H.) Nema velikog kontrasta između ocena stanja u gradu: uglavnom su negativne. Lokalni funkcioneri umeju da budu izrazito kritični, uključujući i performanse same lokalne vlasti, kao i pitanje „stručnjaka”. Objašnjenje za te posebnosti moramo tražiti, ponovo, izvan samog teksta transkripta. Naime, podaci su u Užicu prikupljeni u specifičnom trenutku, samo nekoliko dana pošto je lokalna politička većina naglo promenjena. Tek imenovani rukovodioci su listom odbijali učešće u istraživanju, pa su intervjui obavljeni samo sa službenicima nižeg ranga. Oni su ili bili pred penzijom, ili su ionako očekivali da ih uskoro smene,¹³ te su govorili mnogo slobodnije i njihovi nastupi u intervjuima mogu se (kao grupa) oceniti kao ponajmanje performativni.

Kontrast nije naglašen ni u Somboru, najviše zato što su NV ispitanici, osim jednog, uzdržani u svojim ocenama, umereni u kritici i/ili šturi. Slika grada je, ako možemo tako da kažemo, osrednje pozitivna, a krivica je objektivizovana – to je opšti stav koji prevladava.

U Leskovcu imamo sasvim drugačiju situaciju. Slike grada su u principu dosta kontrastirane – NV ispitanici su ogorčeni i nemaju gotovo ništa lepo da kažu o uslovima života u gradu i onome što gradska vlast čini, dok među V i H sagovornicima dominira (kao što se videlo u citatima) isprazno samohvalisanje i/ili izbegavanje – mada jednostavnu opoziciju narušava nekoliko veoma artikulisanih i samosvesnih V ispitanika.

Kontrast je primetan i u Zaječaru, najviše zato što su NV ispitanici, ponovo, izuzetno kritični, a među V i H ispitanicima ima, kao što smo videli, više jakih primera strategija izbegavanja. Međutim, zaječarski funkcioneri su interesantni po tome što su šaroliki: čak troje uspevaju da, od grada koji ekonomski i razvojno stoji veoma loše, stvore sliku „med i mleko”, dvoje se kriju iza zamagljivanja putem opširnosti, četvoro su uzdržano-ambivalentni, a jedan je veoma otvoren i kritičan.

Nedvosmisleniji kontrast može se naći u Zrenjaninu: dok su svi ispitanici, osim jednog, na V+H strani veoma pozitivni u svojim ocenama, neki i do nivoa „med i mleko”, svi odreda NV ispitanici su situaciju u gradu opisali najmračnije moguće. Ujedno, zrenjaninski funkcioneri su najnemuštiji, a takođe su, zajedno sa zaječarskim, kao i većinom leskovačkih i somborskih, najskloniji strategijama izbegavanja koje sam označila kao zamućivanje i fraziranje.

12 Na osnovu onoga što znamo nezavisno od intervjua, ovo se verovatno može, makar delimice, pripisati dugogodišnjem suparništvu između dve lokalne političke struje, pa pripadnici jedne rado uočavaju propuste one druge. Intervju nije predviđao ekspliciranje stranačke pripadnosti, ni samog ispitanika ni onih o kojima govori, tako da ostajemo na nivou pretpostavke.

13 Izvor za ova saznanja je beleška intervjua.

Iz ovoga se vidi da je stepen performativnosti u verbalnom ponašanju ispitanika-funkcionera u tesnoj vezi s lokalnim prilikama, naročito političkim okolnostima. Jedan nivo te povezanosti tiče se objektivne (pre svega ekonomske) situacije u gradovima, te se najveći kontrast između V i NV intervjuja, i najveće verbalne akrobacije kod V ispitanika (strategije izbegavanja + nedorečenost), javljaju tamo gde je situacija najrđavija, a izgledi najslabiji – Zaječar, Leskovac, Zrenjanin.¹⁴ Možemo postaviti hipotezu da se u tim sredinama vrši najveći pritisak na ljude zaposlene u lokalnoj samoupravi i javnim ustanovama i preduzećima, da je politička zavisnost od lokalnih moćnika (ili onih iznad njih) jaka i relativno ogoljena. Drugi nivo povezanosti je lokalna politička konstelacija: primer gde je to na delu može biti Novi Pazar, u kojem je (objektivno) situacija takođe nezavidna, ali se to ne preslikava u performativnost V intervjuja zbog specifičnih političkih odnosa na lokalnu. Treći nivo tiče se kontingencije trenutka, i objašnjava, recimo, slučaj Užica. Šabac bi bio primer sva tri nivoa zavisnosti – relativno uspešan grad, u kojem je dugo na vlasti ista politička snaga, odnedavno opoziciona u odnosu na centralnu, što je verovatno pojačalo duh lokalnog ponosa i „zbijanja redova”.

Diskusija: primena oruđa

Na ovu građu teško je direktno primeniti ma koju od predstavljenih teorijskih klasifikacija intervjuja. U ovom istraživanju, oni nisu bili postavljeni „naturalistički” (kao tzv. biografski, narativni ili dubinski intervju), jer se od ispitanika nije tražilo da govore o svojim intimnim iskustvima, osećanjima, afektivno obojenim životnim događajima i slično, što su najčešće teme koje se obrađuju ovim metodom. Naprotiv, teme pokrenute osnovom za razgovor bile su „javne” (odlike i organizacija života u gradu, odlučivanje, izgledi za budućnost itd). Pa opet, intervjui nisu bili ni čisto objektivni („pozitivistički”), jer ipak jesu ciljali na subjektivnost ispitanika kao pojedinaca: kod svih tema se tražilo njihovo sopstveno mišljenje, ocena i komentar, a u segmentu koji je ispitivao vezanost za grad i lokalni identitet neposredno se obraćalo ličnom doživljaju i emocijama. Najzad, intervju se nije mogao nazvati ni konstrukcionističkim: nije od početka bio tako zamišljen, što je neophodan uslov (epistemološka osnova, tehnika terenskog rada, unosa, obrade i analize podataka morale bi biti postavljene u skladu s konstrukcionističkim načelima), niti bi istraživači to želeli. Uostalom, takav pristup bi rezultirao dosadnim i irelevantnim nalazima (koga bi zanimala detaljna analiza toka interakcije i „kolaborativne konstrukcije značenja” intervjuera A i ispitanika B u gradu X... u kojoj ne smemo da kažemo ništa o „realnosti izvan intervjuja”?). Konstrukcionističko uputstvo da se pri analizi fokusiramo na „unutrašnjost” („arhitekturu”) intervjuja, na štetu „spoljašnjosti”, ne bi imala mnogo smisla, jer su one karakteristike „unutrašnjosti” koje su za nas najvažnije – a to su diskurzivne strategije izbegavanja i prikriivanja – upravo bile *efekat* „spoljašnjosti”, društvenih i političkih institucionalnih aranžmana u

14 Kragujevac tu odskače, ali on po svojim osnovnim karakteristikama (pre svega veličini) i inače odskače unutar uzorka, tako ga i ovde moramo uzeti kao poseban slučaj.

današnjoj Srbiji, realnih praksi kadrovske alokacije, strukture moći u donošenju odluka i tako dalje. Uzgred, u okviru konstrukcionizma se javljaju i eksplicitne reference na performativnost, međutim, njihov smisao i implikacije su znatno drugačiji nego u ovome radu,¹⁵ što znači da, ponovo, od toga nemamo neke velike koristi. Jednostavno: tip intervjua koji je primenjivan u ovom projektu, a koji kombinuje elemente različitih „čistih” vrsta, nije u fokusu kvalitativno-metodoloških rasprava.

Još jednu važnu stvar valja primetiti. Iako sam se u ovom radu usredsredila na „funkcionerske” intervjue, ni drugi tipovi ispitanika nisu oslobođeni pragmatičkih zahteva interaktivne situacije. Kao i svaki društveni susret u gofmanovskom (Goffman, 2000) smislu, intervju podrazumeva igranje uloga i baratanje utiscima kod obe strane (Warren, 2012: 132). Svakako, NV ispitanici ostvaruju *neke druge* uloge: uočljiva je, recimo, uloga osvešćenog, samostalnog građanina, koji „nije naivan” nego „zna šta se dešava” u gradu i rado će to podeliti s intervjuerom. Ipak, njihove odigrane uloge su raznovrsnije, njihovi diskursi razudjeniji, a udeo performativnosti, u smislu u kojem termin ja ovde shvatam, mnogo više varira no kod predstavnika političkog i privrednog aparata.

„Performativnost” na koju ovde ciljам ima, zapravo, dva nivoa značenja. Oni su, dakako, povezani, i u svom nastanku i u savremenim upotrebama u okviru teorije performativnosti, ali nisu istovetni, a i u iskustvenoj građi se mogu raspoznati kao dva delimično odvojena pravca. Jedno je značenje prostije i doslovnije, bliže izvornoj rečničkoj definiciji termina: „odigravanje uloge”. To je na delu kad u transkriptu, onoliko pouzdano koliko je to moguće, prepoznamo da se ispitanik ponaša „iz” svoje uloge dodeljene institucionalnim položajem – odgovara „kao” član gradske vlade, PR služba, upravnik centra za socijalni rad, sekretar odseka za gradsko građevinsko zemljište itsl. Ovde može biti od koristi koncept „mehanizama kategorizacije pripadnosti” (*membership categorization devices*) Kerolin Bejker (Baker, 1997). Ona polazi od toga da je „govor vrsta društvenog delanja”, što dalje povlači da a) intervju postaje interaktivni događaj u kojem se učesnici oslanjaju na svoje kulturno znanje, uključujući i to kako članovi različitih kategorija uobičajeno govore; b) pitanja intervjuera su važna jer „uslovljavaju kako i kao pripadnik kojih kategorija ispitanik treba da govori” i c) odgovori ispitanika nisu „izveštaji” (*reports*) nego „objašnjenja” (*accounts*) – „rad pripadnika date kategorije na objašnjavanju aktivnosti koje se pripisuju toj kategoriji” (Baker, 1997: 131). U slučaju našeg istraživanja, sam poziv na učešće bio je već neka vrsta kategorisanja, jer ispitanik bi unapred, pre početka samog intervjua, preuzeo određenu ulogu ili, altiserovskim rečnikom, subjekt-poziciju u koju je interpeliran.

15 Tako Atkinson i Kofi (nav. prema Hammersley, 2008: 90–91) smatraju da, ako ispravno uvidimo da je intervju u suštini performativan – to jest, da je ono što ispitanici kažu više motivisano samopredstavljanjem i ubeđivanjem nego željom da nam predoče činjenice – onda se spasavamo od „iskušenja” da te podatke analiziramo kao izvor uvida u njihova iskustva. Denzinov (2001) „performativni intervju” još je udaljeniji – reč je o zamisli sasvim novog tipa intervjua, reflektivnog i dijaloškog, koji će biti sastavni deo kvalitativnog istraživanja shvaćenog kao „oblik radikalne demokratske prakse” i „utopijski projekt radi ostvarenja slobodnog i pravednog društva”.

Drugi smisao performativnosti potiče iz jezičke pragmatike, iz ostinovskog „delovanja rečima” (Ostin, 1994) i temelji se na razlikovanju funkcija jezika (referencijalna vs. performativna). Tu nemamo neku unapred fiksiranu ulogu „iz” koje se govori i koja se kroz govor ispoljava, nego se samim iskazima nešto „postize”, „čini”, obavlja neki „posao”. To je na delu kada se vidi – a rekla bih da se u mnogim napred citiranim primerima verbalnih bujica, eufemiziranja i izvrđavanja, baš vidi – kako ispitanik ne namerava da prenese „informaciju” (objektivni podatak ili svoje mišljenje), jer to nije svrha njegovog govora, nego je *sam govor svrha*. Kao što, izgovarajući predviđene reči, matičar proglašava par venčanim a predsedavajući zasedanje otvorenim, tako i naši ispitanici samim učešćem u intervjuu i izražavanjem na određeni način obavljaju *čin* potvrđivanja svoje pripadnosti i lojalnosti strukturi koja ih je tu postavila.

Dva značenja performativnosti se objedinjuju, što najviše pogoduje našim analitičkim potrebama, u stavu da su intervjui, između ostalog, situacije „u kojima se od ispitanika traži da demonstriraju svoju kompetentnost u ulozi u koju ih intervju stavlja” (Rapley, 2007: 16). Ispitanici nam pružaju „ono što smatraju da je, u datoj društvenoj sredini i vremenu, odgovor adekvatan njihovom odabranom identitetu, na pitanje koje im je postavljeno, onako kako su ga oni prepoznali” (Silverman, 2014: 197). Tu uočavamo još jednu zaslugu konstrukcionističke kritike, utoliko što nas podseća da klasični pristupi intervjuu (u ovom slučaju „naturalistički”) imaju tendenciju da nekritički preuzmu zdravorazumske pretpostavke i da se ne pitaju koliko na ono što ispitanici kažu u intervjuu utiču postojeći kulturni modeli.

Znatno suptilniji tretman konteksta u konstrukcionizmu, za razliku od pozitivizma i naturalizma, takođe je od pomoći. Holstajn i Gubrium upozoravaju da „kontekst” nije nešto što postoji samo od sebe, kao kakva mehanička sila što deluje odozgo i proizvodi određene efekte „na” pojavu, već ga dejstvenici aktivno uključuju i koriste: „Kontekst je fluidna, nastajuća konstelacija kontingentnih faktora”, koju treba tretirati „ne kao deterministički uslov već kao interpretativni resurs” (Holstein and Gubrium, 2007: 269). To zapažanje je očigledno relevantno za tumačenje uočenih varijacija među gradovima, ili među ispitanicima pojedinačno, unutar iste kategorije.

Kada te varijacije uzmemo za ozbiljno, kao što je već nagovešteno, ispostavlja se da bi nam za valjanu analizu transkripta bila potrebna velika količina, da tako kažemo, „metapodataka” o samim intervjuima i brojnim dimenzijama konteksta u kojem su obavljani: o samom gradu, trenutnoj situaciji u njemu, političkoj dinamici, te s koliko je teškoća intervjuer pronalazio sagovornike i dobijao njihov pristanak, kako su se oni prema njemu držali, kako su se ponašali tokom intervjuu.¹⁶ Upotpunjavanje baze tom vrstom podataka bilo bi logistički zahtevno, stavljalo bi velik teret na intervjuere, a štaviše, ne bi uvek ni bilo moguće saznati sve što je potrebno bez dobro pozicioniranih insajdera u lokalnim strukturama moći. S druge strane, za doslednu analizu intervjuu u ključu „situirane interakcije” bio bi potreban video-snimak razgovora (što bi

16 Na primer, da li su davali iskaze *off the record* i da li su se oni razlikovali od snimljenih, kao u onom jednom slučaju koji je napred naveden.

otvorilo etičko pitanje zaštite anonimnosti ispitanika) i znatno stroži postupci transkribovanja, u skladu sa konvencijama konverzacione analize i kritičke analize diskursa.

S time su u vezi i implikacije po primenu kombinovanih metoda. Izvesna napetost koja se javlja između kvantitativnih podataka i kvalitativnih, sagledanih na način primenjen u ovom radu, potvrđuje da prilikom *mixing* metoda treba biti oprezan – kao što upozoravaju, recimo, Branen¹⁷ i Hamersli.¹⁸ Dizajn i način izvođenja intervjua i tip transkripta sugerišu da se način na koji su u istraživanju o teritorijalnom kapitalu različite metodološke logike spajane približava onome što Dženis Mors (Morse, 2012) naziva „*QUAN-qual*”, odnosno, slučaj kombinovane metodologije u kojem je sržna komponenta kvantitativna.¹⁹

Navedene metodološke rasprave, iako korisne, ipak ne daju definitivni odgovor na središnje pitanje: koju vrstu znanja o „teritorijalnom kapitalu” smo zapravo dobili intervjuima u našem projektu? Uzmimo da se, na primer, u pet intervjua iz grada X nižu pohvale na račun uslova života u gradu i politike lokalne vlasti (dok se u drugih pet baca drvlje i kamenje). Da li iz toga saznajemo „kakvo je stanje u gradu X”? Reklo bi se ne. Da li saznajemo da „u gradu X postoje različita mišljenja o radu gradske vlasti”? Donekle da, s time što ne možemo znati koliko je u pitanju doista *mišljenje*. Najtačnije je reći da saznajemo „kako su u gradu X ispitanici, ugnježdjeni u institucionalnu strukturu moći, odlučili da se ponašaju tokom razgovora sa sociologom-istraživačem”.

Ako malo zaoštrimo, mogli bismo reći da smo tražili jednu vrstu podataka, a dobili, barem delom, drugu. Krenuli smo u istraživanje s namerom da prikupimo podatke o lokalnim potencijalima i problemima, onako kako ih percipiraju uključeni akteri, a završili smo s podacima o tome koliko se različiti ispitanici osećaju slobodno da na intervju odgovaraju iz svoga „ja”, bez oslonca na strategije izbegavanja; i, sledstveno tome, koliko su u datoj lokalnoj sredini prisutni politička zavisnost, pritisak i strah. Istovremeno, dobili smo podatke koji su nam sugerisali (ne i dokazali, jer za to bi bilo neophodno zasebno, drugačije istraživanje) da je međudnos strukturnih sektora (politička vlast, administracija, privreda, kultura, obrazovanje) u Srbiji danas poremećen – umesto diferencijacije i funkcionalnog dopunjavanja autonomnih podsistema postoji nezdrava spregnutost i jaka prevlast političkog, tačnije, stranačkog.

Sve u svemu, savremene debate o kvalitativnim metodima, uza svu svoju razuđenost i inspirativnost, nisu ponudile konkretan analitički ključ za izlaženje

17 Prema ovoj autorki, pogrešno je polaziti od pretpostavke da se različiti tipovi podataka neproblematično nadovezuju jedni na druge i da tvore „jedinственu istinu”, „jednu zaokruženu stvarnost” (Brannen, 2007: 283–4).

18 Lek za paradigmatiku isključivost nije nekritički metodološki eklekticism u kojem bismo nasumično spajali elemente kvantitativne i kvalitativne tradicije, jer pretpostavke što leže u njihovoj osnovi mogu biti u međusobnom sukobu (Hammersley, 2002).

19 Prema Mors, u istraživanjima tipa *mixed methods* uvek postoji jedan metod koji čini „srž” (*core component*), čija je logika ugrađena u metodološki temelj istraživanja i koji bi mogao da stoji samostalno; druga, „dopunska komponenta” produbljuje onu prvu, pruža dodatna znanja i poboljšava razumevanje, ali se ipak mora interpretirati u kontekstu sržne, jer je sama za sebe suviše „tanka” (Morse, 2012: 194). Tako razlikujemo tipove *QUAN-qual* i *QUAL-quan*.

na kraj s odnosom informativno-performativno u intervjuima: ni tehniku kodiranja kojom bi se performativno „odvojilo” od činjeničkog – izveštajnog, ni interpretativnu tehniku kojom bi se uvidi dobijeni različitim „slojevima” podataka jednostavnim putem rasporedili u jedinstvenu značenjsku strukturu. Taj ključ, štaviše, verovatno i ne postoji, ukoliko ga shvatimo kao univerzalan za sve slične dileme u svim istraživanjima. Udeo performativnog može se, izgleda, ispitivati jedino onako kako je učinjeno u ovome radu – pipajućim, nesigurnim koracima detaljne diskurzivne analize, uz neprestano vođenje računa o institucionalnim i širim društvenim okvirima u kojima se intervju odvija i uz uvek prisutnu dozu *analitičke skepse* prema onome što ispitanici kažu. Možda nemamo gotovo rešenje za odmeravanje udela performativnog momenta, ali jedna stvar je jasna – taj momenat se mora uključiti u svaku primenu polustrukturisanog intervjuja koja iole teži interpretativnoj suptilnosti.

Zaključak: politika metoda

Kvalitativni metodi se obično karakterišu, i legitimišu, time da oni nastoje da razumeju perspektivu aktera (Hammersley, 2008: 22). Zanima ih proživljeno iskustvo i trude se da izraze „glasove” određenih kategorija ljudi: „dece, muškaraca, žena, starijih, elita, bolesnika, ljudi s različitim seksualnim identitetima, pripadnika raznih rasa i etničkih grupa” (Foley, 2012: 307). Za neke autore se sam cilj naučne analize menja iz sazajnog u politički: „dati glas marginalizovanim grupama” (Hammersley, 2008: 47).

U pozitivističkoj paradigmi odnos (epistemičke) moći između istraživača i subjekta bio je otvoreno nedemokratski: istraživač se smatrao nosiocem autoritativnog znanja, čije tumačenje dobijenih rezultata ima apsolutnu prednost. Ispitivani je, na drugoj strani, trebalo samo da odgovara na stimuluse i ni na koji način nije učestvovao u tumačenju svog ponašanja. Nasuprot tome, kvalitativna paradigma nudi nov model, po kojem su „stavovi i tumačenja ljudi koji su predmet istraživanja u najmanju ruku ravnopravni sa istraživačevim”, te se uvažavaju i njihova iskustva i njihova objašnjenja tih iskustava (Ber, 2008: 126). Interesantno je primetiti da se u ovim raspravama uvek (mada prećutno) polazi od pretpostavke da je *istraživač* taj koji ima veću moć, dominira razgovorom i nameće svoja značenja, čiji interesi su opsluženi samim intervjuom i dobijenim podacima. Mogućnost da odnos bude obrnut kao da je unapred isključena.

Međutim, iz vizure naših podataka, to naivno-optimističko i pomalo „lenjo” shvatanje kvalitativnih metoda i njihove uloge u humanizaciji i demokratizaciji istraživačkog procesa pokazuje svoje nedostatke, svoje slepe mrlje i svoje neželjene implikacije. Jer: da li bi ovde odgovore intervjuisanih zaista trebalo shvatiti kao „glasove” neke grupe? I koja bi to grupa bila – možda ono što Hrvati zovu *uhljebima*? To, očigledno, ne bi imalo nikakvog smisla.

Sve ove probleme jasno vidimo u jednoj elaboriranoj savremenoj formulaciji konstrukcionističkog pristupa intervjuu (Koro-Ljungberg, 2008). Tu se navodi da „sve osobe uključene u intervju, kao proces i događaj” treba smatrati „subjektima koji poseduju znanje (*knowing subjects*)”, što implicira aktivno i svesno učešće svih,

zajednički epistemološki autoritet i vlasništvo nad stvorenim znanjem. Budući da su „načini na koje subjekti opisuju istinu u svom životu i stvaraju konkretne narative o svom proživljenom iskustvu validni i dostojni pažnje” (2008: 434), istraživači nemaju privilegovan pristup informacijama, naprotiv, oni „moraju, zajedno s drugima znanjem opremljenim subjektima, dospeti u *stanje učenja*, u kojem svi subjekti uče jedni od drugih tako što priznaju svoje *stanje neznanja i ranjivosti*” (2008: 433, kurziv I.S). Ni to nije sve: intervju postaje sredstvo izgradnje društvenog sveta, jer „diskursi i jezik nisu (...) naprosto konverzacije već transformativni sociopolitički medijumi”, uz pomoć kojih, kroz dijalog, možemo raditi na razotuđivanju osnova zajedničkog življenja (2008: 438).

U našim intervjuima, sa visokim udelom performativnosti, takva uputstva za uspostavljanje epistemičke ravnopravnosti istraživača i istraživanog ispostavljaju se kao beskorisna, ako ne i štetna. Tu se pomalaju i neke sasvim nepredviđene implikacije, politički konotirane, koje mogu istraživača odvesti na suprotnu stranu od one koju zagovaraju ekstremno antipozitivistički nastrojani kvalitativni metodolozi. Nepobitno je da intervjuer nije „bezličan stimulus koji pobuđuje ispitanike na davanje neopterećenih ili čistih odgovora” i da je „celokupno naučno ispitivanje koje se tiče ljudi nužno isprepletano s mrežom društvenih odnosa od kojih se ne može odvojiti” (Ber, 2008: 127). Pa ipak – ko u slučaju našeg istraživanja „zna bolje”? U kakvo to „stanje učenja” treba da se upustimo sa poslušnim, partijski postavljenim lokalnim kadrovima? Kakvo se to „subjektivno iskustvo” izražava, i čiji se to glas čuje u nizanju besadržajnih fraza, koje su lokalni političari naučili od onih iznad sebe? Koji humani cilj ispunjavamo ako bismo nekritički uvažili sve što su ispitanici rekli? Dapače: ne bismo li time upravo sudelovali u perpetuiranju loše stvarnosti, čiji su oni sitni ali neophodni šrafovi?

Literatura:

- Backović, Vera. 2018. Percepcija postsocijalističkog razvoja Beograda u odnosu na druge gradove i regione u Srbiji. U: Pešić, Jelena, Vera Backović i Anđelka Mirkov (ur), *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: ISI FF. Str. 205–221.
- Backović, Vera i Ivana Spasić. 2014. Identitet grada: mišljenje lokalnih aktera u četiri urbane sredine. *Sociologija*, 36 (2): 101–123.
- Backović, Vera i Ivana Spasić. 2016. Slika grada između sklada i tenzije: primeri šest gradova u Srbiji. *Sociologija*, 58 (posebno izdanje): 210–231.
- Baker, Carolyn. 1997. Membership categorization and interview accounts. In: Silverman, David (ed). *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: SAGE. Pp. 130–143
- Ber, Vivijen. 2008. Doprinos feminističkih istraživanja razvoju kvalitativnih metoda: „meki” podaci umesto „čvrstih” činjenica. U: Stojnov, Dušan (ur). *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja*. Beograd: Zeptr Book World. Str. 119–128.

- Brannen, Julia. 2007. Working Qualitatively and Quantitatively. In: Seale, Clive et al. (eds). *Qualitative Research Practice*. London: SAGE. Pp. 282–296.
- Cruikshank, Jørn. 2012. The Role of Qualitative Interviews in Discourse Theory. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 6 (1): 38–52
- Denzin, Norman. 2001. Reflexive Interview and a Performative Social Science. *Qualitative Research*, 1(1): 23–46.
- Foley, Lara. 2012. Constructing the respondent. In: Gubrium, Jaber et al. (eds). *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. London: SAGE. Pp. 305–315.
- Goffman, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Gubrium, Jaber, James Holstein, Amir Marvasti and Karyn McKinney (eds.). 2012. *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. 2nd edition. London: SAGE.
- Hammersley, Martyn. 2002. The relationship between qualitative and quantitative research: paradigm loyalty versus methodological eclecticism. In: Richardson, John T. E. (ed). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*. Oxford: BPS Blackwell. Pp. 159–174.
- Hammersley, Martyn. 2008. *Questioning Qualitative Inquiry*. Los Angeles: SAGE.
- Holstein, James and Jaber Gubrium. 1997. Active interviewing. In: Silverman, David (ed). *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: SAGE. Pp. 113–129.
- Holstein, James and Jaber Gubrium. 2007. Context: Working It Up, Down, and Across. In: Seale, Clive et al. (eds), *Qualitative Research Practice*. London: SAGE. Pp. 267–281.
- Holstein, James and Jaber Gubrium (eds). 2008. *Handbook of Constructionist Research*. New York and London: The Guilford Press.
- Koro-Ljungberg, Mirka. 2008. A Social Constructionist Framing of the Research Interview. In: Holstein and Gubrium (eds). *Handbook of Constructionist Research*, New York and London: The Guilford Press. Pp. 429–444.
- Miller, Jody and Barry Glassner. 1997. The ‘inside’ and the ‘outside’: finding realities in interviews. In: Silverman, David (ed). *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: SAGE. Pp. 99–112.
- Mirkov, Anđelka. 2018. Urban Infrastructure in Serbian Towns: Constraint or Hidden Potential for Territorial Development. International Conference *From Smart Cities to Smart Regions in Central, Eastern and South Eastern Europe*, Leibniz Institute of Ecological Urban and Regional Development, Bratislava, 22–23 November 2018.
- Morse, Janice. 2012. The implications of the interview type and structure in mixed-method designs. In: Gubrium, Jaber et al. (eds). *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. London: SAGE. Pp. 193–204.
- Nikander, Pirjo. 2012. Interviews as discourse data. In: Gubrium, Jaber et al. eds. *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. London: SAGE. Pp. 397–413.

- Ostin, Džon L. 1995 [1955] *Kako delovati rečima*. Novi Sad: Matica srpska.
- Petrović, Mina. 2014a. Uvodna reč. U: Petrović, Mina (ur). *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*. Beograd: ISI FF. Str. 7–8.
- Petrović, Mina. 2014b. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina (ur). 2014. *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina i Milena Toković. 2016. Neoendogeni razvoj gradova i ekološki paradoks: studija slučaja šest gradova u Srbiji. *Sociologija*, 58 (posebno izdanje): 181–209.
- Petrović, Mina i Milena Toković. 2018. *Gradovi u ogledalu. Između identiteta i brend imidža*. Beograd: ISI FF.
- Rapley, Tim. 2007. Interviews. In: Seale, Clive et al. eds, *Qualitative Research Practice*. London: SAGE. Pp. 15–33.
- Seale, Clive, Giampietro Gobo, Jaber F. Gubrium and David Silverman (eds). 2007. *Qualitative Research Practice*. London: SAGE.
- Silverman, David (ed). 1997. *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: SAGE
- Silverman, David. 2014. *Interpreting Qualitative Data*. 5th Edition. London: SAGE.
- Spasić, Ivana i Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: ISI FF.
- Warren, Carol. 2012. Interviewing as Social Interaction. In: Gubrium, Jaber et al. (eds). *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. London: SAGE. Pp. 129–142.